

**თეოდო დუნდუა**

პროფესორი, თსუ

## **მოვსეს ხორენაცის ერთი ცნობის გარშემო (იბერია-პონტოს პოლიტიკური კონტაქტების საკითხისათვის)**

ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი საკითხი პონტოს და კოლხეთ-იბერიის ურთიერთმიმართებებისა არის იმ ქრონოლოგიური ზღვრის დადგენის აუცილებლობა, საიდანაც იწყება აღნიშნულ ერთეულებს შორის პოლიტიკური ტიპის კავშირები. ქართულ ისტორიოგრაფიაში გამოთქმულია მოსაზრება იმის შესახებ, რომ ძვ. წ. III საუკუნის I ნახევარი სწორედ ის პერიოდია, როდესაც პონტოს სამეფო აქტიურად ერევა ქართლში მიმდინარე პოლიტიკურ კატაკლიზმებში, დახმარებას უწევს აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის ქალაქებს.<sup>1</sup> ჩვენი აზრით, ზემოთ აღნიშნული ჰიპოთეზები კომენტარს საჭიროებს, რისთვისაც მიზანშეწონილია მათი შედარებით ვრცლად წარმოდგენა.

გ. მელიქიშვილმა ყურადღება გაამახვილა ქართული საისტორიო ტრადიციისა და მოვსეს ხორენაცის „სომხეთის ისტორიის“ მსგავსებაზე ერთ კონკრეტულ ასპექტში, კერძოდ, მ-ქ და ქ-ც მიხედვით, ალექსანდრე ქართლის გამგებლად ნიშნავს აზოს.<sup>2</sup> ხორენაცთან საუბარია ალექსანდრეს მიერ

---

<sup>1</sup> Г. А. Меликишвили. К истории древней Грузии. Тб., გვ. 38, 47-48, 51, 277-278, 281; გ. მელიქიშვილი. ძველი ქართული, სომხური და ბერძნული საისტორიო ტრადიცია და ქართლის (იბერიის) სამეფოს წარმოქმნის საკითხი. საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის საზოგადოებრივ მეცნიერებათა განყოფილების მოამბე. თბ. 1962 №2, გვ. 221, 225-227; გ. მელიქიშვილი. საქართველოს, კავკასიის და მახლობელი აღმოსავლეთის უძველესი მოსახლეობის საკითხისათვის. თბ. 1965, გვ. 12, 14, 16; საქართველოს ისტორიის ნარკვევები. ტ. I. თბ. 1970, გვ. 440, 442-444; Очерки истории Грузии. ч. I. Тб. 1989, გვ. 253, 255-258, 262-263, 271; მ. ინაძე. ეშერის წარწერის გაგებისთვის. „მნათობი“. თბ. 1988 №1, გვ. 148-152; მ. ინაძე. ეგრისის და ქართლის ურთიერთობისათვის („ფარნავაზის ცხოვრების“ მიხედვით). „მნათობი“. თბ. 1989 №8, გვ. 158-159.

<sup>2</sup> ქართლის ცხოვრება. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. ტ. I. თბ. 1955, გვ. 18; მოქცევა ქართლისაჲ. შატბერდის კრებული. გამოსაცემად მოამზადეს ბ. გიგინეიშვილმა და ელ. გიუნაშვილმა. თბ. 1979, გვ. 320.

ქვეყნის მმართველად დარეპის (დარიოსის) ნახარარ მიჰრდატის (მითრიდატეს) განწესებაზე (ხორენაცი. II. 8).<sup>3</sup> ხაზი გაუსვა რა მოტანილი ორი ცნობის ტიპოლოგიურ იდენტურობას, მკვლევარმა მიიჩნია, რომ აქ საქმე გვაქვს ერთი გადმოცემის ორ ვარიანტთან, II ვარიანტის მატარებლად კი გუგარქის საპიტიანშო სახლი ჩათვალა. გადმოცემა, მისი აზრით, საგვარეულო ლეგლარაციის ფორმას იღებს. ამ განცხადების საფუძველია ხორენაციისეული ინფორმაცია გუგარქელი პიტიანშების სწორედ ხსენებული სატრაპიდან მომდინარეობის შესახებ. ვინაიდან 1. აზო და მითრიდატე გარკვეულ „კავშირში“ არიან ერთმანეთთან; 2. ალექსანდრეს და დიადოხების ეპოქის დარიოსის სატრაპ მითრიდატეს მხოლოდ მითრიდატე, კიუსის და არრინას მმართველი<sup>4</sup> უდგება. ის, რომ კვლევისას სწორედ პონტოური დინასტიით უნდა შემოვიფარგლოთ, დასტურდება თუნდაც ხორენაციისეული კონცეფციით, რომელსაც ამ პირველი მიჰრდატიდან ტიგრანეს მოკავშირე და პომპეუსის წინააღმდეგ მებრძოლი მიჰრდატი გამოყავს; 3. კლარჯეთში მყოფი აზო დახმარებას საბერძნეთიდან იღებს.<sup>5</sup> „საბერძნეთში“ კი შუა საუკუნეებში იგულისხმებოდა ბალკანეთის ნახევარკუნძული და მთელი მცირე აზია; 4. ქ-ც მიხედვით, აზოს დამარცხების შემდგომ ფარნავაზმა დალაშქრა ანდიანძორა, საბერძნეთის სასაზღვრო პროვინცია, და ეკლესიის გავლით დაბრუნდა უკან.<sup>6</sup> ჯუანშერთან კი ანდიანძორი და ეკლესი პონტოს ქალაქებია<sup>7</sup> – მკვლევარი ასკვნის, რომ აზო-ფარნავაზის ბრძოლაში აქტიურ მონაწილეობას სწორედ პონტოს სამეფო იღებდა. სიმპტომატურადაა მიჩნეული ქ-ც წარმოდგენილი დაპირისპირება „საბერძნეთსა“ და ასურასტანს შორის. ყველაფერი ეს კარგად შეესაბამება რეალურ კონფრონტაციას პონტოსა და სელევკიდებს შორის ძვ. წ. III საუკუნის პირველ ნახევარში, რაც გარკვეული მიზეზებით იყო განპირობებული. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ განხილული თეორია უფრო ადრე არსებული მოსაზრების დახვეწის ცდაა.<sup>8</sup>

აღნიშნულ ჰიპოთეზას რიგი ხარვეზებისა ახასიათებს. 1. კონკრეტული წყაროთმცოდნეობითი ნიუანსის გაუთვალისწინებლობა – მოვსეს ხორენაციის ან უფრო სწორად, ფსევდო მოვსეს ხორენაციის თხზულების მიმართ, მისი

<sup>3</sup> მოვსეს ხორენაცი. სომხეთის ისტორია. ძველი სომხურიდან თარგმნა, შესავალი და შენიშვნები დაურთო ალ. აბდალაძემ. თბ. 1984, გვ. 107.

<sup>4</sup> Н. Ю. Ломоури. К истории Понтийского царства. Ч. I. Тб. 1979, гв. 15-18.

<sup>5</sup> ქართლის ცხოვრება. ტ. I, გვ. 23.

<sup>6</sup> ქართლის ცხოვრება. ტ. I, გვ. 23.

<sup>7</sup> ქართლის ცხოვრება. ტ. I, გვ. 160.

<sup>8</sup> O. G. von Wesendonk. Über georgisches Heidentum. Caucasia. Fasc. I. Lipsiae. 1924, гв. 6-7.

სპეციფიური ხასიათის გამო<sup>9</sup>, წყაროთა ურთიერთშეჯერების კლასიკური მეთოდის გამოყენება არ უნდა იყოს მიზანშეწონილი. სხვა სიტყვებით, მტკიცება იმისა, რომ ხორენაცისეული დარეპის სატრაპი მიჰრდატი მართლაც ზეპირგადაცემებიდან იღებს სათავეს, ცოტა ძნელია. ამაზე შემდგომ უფრო დაწვრილებით გვექნება საუბარი. 2. ყურადღება არ ექცევა პოლიტიკურ კონიუნქტურას. ძვ. წ. III საუკუნის დასაწყისში პონტოს სამეფო ჰინტერლანდში მდებარე ფორმირების პერიოდში მყოფი შედარებით სუსტი ერთეულია, რომელსაც არ შეიძლება ჰქონოდა რაიმე შორეული ეკონომიკური და პოლიტიკური ინტერესები.<sup>10</sup> 3. ჯუანშერთან შეცდომაა – ეკლესია და ანძიანძორი (ამ უკანასკნელის ლოკალიზაციისათვის ვეყრდნობით ვახტანგ გორგასლის მიმართვას სომხებისა (!) და სპარსელებისადმი ანძიანძორში დიდი მოძღვრის გრიგოლის საფლავის არსებობის შესახებ<sup>11</sup>; მის საფუძველზე და ქ-ც დასახული ზოგადი გეოგრაფიული კონიუნქტურის გათვალისწინებით, ეკლესია და ანძიანძორი მეზობელი მხარეებია. ამასთან, ეს უკანასკნელი დარანაღიას უნდა შეესაბამებოდეს.<sup>12</sup> სწორედ აქ ლაშქრობს ფარნავაზი, აქვე იყო, ალბათ, ვახტანგიც. რაც შეეხება თვით ნომინალს – ანძიანძორი, ქართულ საისტორიო ტრადიციაში მისი გაჩენა გარკვეული კატეგორიის აღრევების შესაძლებლობის დაშვებას გვაკარაულებინებს), ე.ი. ნაწილი ანტიკური ხანის აკილისენესი, რომელსაც ჯერ კატაონელები ფლობდნენ და სწორედ მათ წაართვეს სომხებმა ეს მხარე ძვ. წ. II საუკუნის დასაწყისში (Strabo. XI. 14. 5), მაშინ როცა კომანას მიმდებარე ქვეყანა მანამდე არიარათ III დამორჩილდა<sup>13</sup> – არასდროს, არც პოლიტიკურ და არც ადმინისტრაციულ ასპექტში პონტოს სახელის დიფუზიას არ ექვემდებარებოდა.<sup>14</sup> ამიტომ ქ-ც აღნიშნული ცნობის

<sup>9</sup> Г. Халатянц. Армянские Аршакиды в «Истории Армении» Моисея Хоренского. ч. I. Москва. ალბათ, ავტორი მეორე უკიდურესობაში ვარდება ხორენაცის თხზულების, როგორც ისტორიული წყაროს, მნიშვნელობის შეფასებისას; C. Toumanoff. Studies in the Christian Caucasian History. Washington, D.C. 1963, გვ. 104-105, 330-334; Moses Khorenats'i. History of the Armenians. Translation and Commentary of the Literary Sources by R. W. Thompson. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts. London, England. 1978, შესავალი ნაწილი.

<sup>10</sup> პონტოს სამეფოზე იხ. Н. Ю. Ломоури. К истории Понтийского царства, გვ. 24-34.

<sup>11</sup> ქართლის ცხოვრება. ტ. I, გვ. 160.

<sup>12</sup> Н. Адонц. Армения в эпоху Юстиниана. Изд. II. Ереван. 1971, გვ. 46-55.

<sup>13</sup> B. Simonetta. Coinage of the Cappadocian Kings. NC. 1961. Seventh Series. Vol. I. London, გვ. 12.

<sup>14</sup> ანტიკურ ხანაში აკილისენე დიდი არმენიის ნაწილია. შემდგომი ისტორიისთვის იხ. Н. Адонц. Армения в эпоху Юстиниана, გვ. 46-55, 172-173, 202-203; История армянского народа. Ч. I. Ереван. 1951, გვ. 87, 95; G. Ostrogorsky. History of the Byzantine State. New Brunswick. 1957, გვ. 86-88; The Cambridge Medieval History. IV. Part I. Cambridge. 1966, გვ. 598, 601-602.

არგუმენტაციის სუბსტრატად ქცევა არ არის სწორი. ამ თეორიის საწინააღმდეგოდ შესაძლებელია ყურადღების გამახვილება სხვა მომენტებზეც, მაგრამ ძირითადი უკვე ზემოთ ითქვა.

განხილული მოსაზრება აზო-მითრიდატე I ალიანსის შესახებ შემდგომ საფუძვლად გაიხადა მ. ინაძემ. ეშერას წარწერაში მოხსენიებული ანონიმური სამეფო, ქალაქის მხსნელი და აგრეთვე ჰერაკლეს (თუმცა მტკიცება იმისა, რომ ეპიგრაფიკულ ძეგლში მაინცდამაინც ჰერაკლეა ფიგურირებდა, ალბათ, ძნელია<sup>15</sup>) მოკავშირე, მისი აზრით, მხოლოდ და მხოლოდ პონტო უნდა ყოფილიყო, მით უმეტეს, რომ წარწერა პალეოგრაფიულადაც ძვ. წ. III საუკუნით თარიღდება.<sup>16</sup> ამით, ფაქტობრივად, შემოთავაზებულ იქნა პონტოელ მეფეთა ტრადიციული საგარეო-პოლიტიკური კურსის, რაც მიზნად ისახავდა შავიზღვისპირეთის ერთიანი იმპერიის შექმნას, გენეზისის ახალი თარიღი. პონტოს სამხედრო კავშირის ფაქტი ჰერაკლესთან, რაც ჩვენთვის საინტერესო პერიოდზე მოდის, მ. ინაძის დამატებით არგუმენტად იქცა. აქ უნდა აღინიშნოს, რომ პონტომდე ჰერაკლეს სხვა უფრო სერიოზულ ძალასთან ჰქონდა პოლიტიკური მიმართებანი, მაგრამ ამაზე ქვემოთ.

ზორენაცის აღნიშნული ცნობის სხვა ინტერპრეტაცია შემოგვთავაზა გ. მამულიამ.<sup>17</sup> თუმცა მისი მსჯელობის ქვაკუთხედი წყაროსადმი კვლავ წინასთან ანალოგიური მიდგომაა. 1. მკვლევარი მ-ქ და ქ-ც ინფორმაციას ალექსანდრეს მიერ ქართლზე განხორციელებული ლაშქრობისა და ქვეყნისთვის მმართველის დანიშვნის შესახებ მიიჩნევს შემდეგი მომენტების შერწყმად – რეალურის, ალექსანდრეს ერთ-ერთი სარდალი ლაშქრობს აქ და მეფის სახელით ნიშნავს ვასალს, და ფსევდო კალისტენეს ზოგი ვერსიისა. სწორედ ამ ორი შტრიხის ლიგატურაა ქართული საისტორიო ტრადიციის ეს კონკრეტული ნაწილი. ე.ი. ალექსანდრეს მიერ რეგიონისთვის მმართველის დანიშვნის ფაქტის ზედა ქრონოლოგიური ზღვარია ძვ. წ. 323 წელი. როგორც ვხედავთ, პონტოს სამეფო ირიცხება. მაშინ, როგორი ახსნა უნდა მოეძებნოს „საბერძნეთ“-„ასურასტანის“ დაპირისპირების ქ-ც მოდელს?

2. შემდგომ ყურადღების ცენტრში ექცევა სარდეს გარნიზონის მეთაურის, მითრენის პიროვნება. ორონტიდთა სახლის ეს წარმომადგენელი ალექ-

<sup>15</sup> Т. С. Каухчишвили. Греческая надпись Эшерского городища. Источниковедческие разыскания. 1982. Тб. 1985, გვ. 221.

<sup>16</sup> Т. С. Каухчишвили. Греческая надпись Эшерского городища. Источниковедческие разыскания, გვ. 223.

<sup>17</sup> გ. მამულია. კლასობრივი საზოგადოებისა და სახელმწიფოს ჩამოყალიბება ძველ ქართლში. თბ. 1979, გვ. 7-8, 102-106, 114-122, 129-132, 134-146, 149-155).

სანდრესგან არმენიის სატრაპიას მოიპოვებს გარკვეული დამსახურების გამო (ამ აქტით ალექსანდრე ორონტიდთა საგვარეულოს ფორმალურად უდასტუ-  
რებდა მის უკვე მემკვიდრეობითად ქცეულ ადმინისტრაციულ რეგალიას).<sup>18</sup> მითრენი იღებს სატრაპიას და სანქციას მაკედონელთა ჰეგემონიის გავრცე-  
ლებაზე უფრო ჩრდილოეთით მდებარე მხარეებზე. აქ ის ჩაერია ერთი ეკო-  
ნომიკურ-გეოგრაფიული რეგიონის – ქართლის – მასშტაბით მიმდინარე  
ბრძოლაში პირველობისთვის მცხეთის მამასახლისისა და არიან-ქართლის  
უფალს შორის; უპირატესობას ანიჭებს აზოს, და მას მცხეთაში გაამეფებს.  
გ. მამულია თვლის, რომ სწორედ აზო უნდა გამხდარიყო მაკედონელთა  
კლიენტი ამ მხარეში. მთელი ამ მსჯელობის საფუძველია ონომასტიკური  
მსგავსებანი: მითრანი (მიპრანი, მირიანი) – მითრდატე (მიპრდატი, მირდა-  
ტი). დარეპის სატრაპი მიპრდატი სწორედ ეს მითრენი უნდა ყოფილიყო,  
რომელმაც ალექსანდრესგან ჩრდილოეთ მხარეებზე კონტროლის განხორციე-  
ლების უფლება მიიღო. მაინცდამაინც უნდა აღინიშნოს, რომ მითრანი და  
მითრდატე, მიუხედავად ეტიმოლოგიური მსგავსებისა, განსხვავებული ნომი-  
ნალებია და მიპრანის (მირიანის) ზეპირგადაცემაში მიპრდატად (მირდატად)  
ქცევის დაშვება არ უნდა იყოს ლოგიკური. ამ წინააღმდეგობის დაძლევის  
ცდილობს თვით ხსენებული მკვლევარი.

3. ნაშრომში გატარებულია მოსაზრება აზოს ჩამოძვლების სეფეწუ-  
ლობის და ფარნავაზიანობის, აზოს სახლის ბაზაზე ბაგრატიონთა სახლის  
გენეზისის და მის მიერ გუგარქის პიტიანშის სახელის ფლობის შესახებ.  
სწორედ ამ სახლის ფარგლებში არსებობდა გადმოცემა ალექსანდრეს მიერ  
ივერიელთა გამგებლად დარეპის ნახარარ მიპრდატის დანიშვნის შესახებ. ამ-  
ით გარკვეული „ომაჟია“ შესრულებული მითრენის წინაშე მის მიერ ვასა-  
ლად განწესებული, „შვილად“ ქმნილი აზოს, რომელიც შემდგომ ამ ფაქტისა  
მირდატად, ე.ი. მითრას მოცემულად, იწოდა (ამ შემთხვევაში აზო Mith-

---

<sup>18</sup> მითრენზე და ორონტიდებზე იხ. Diod. XVII. 21. 7; Diodorus of Sicily. With an English Translation by C. Bradford Welles in 12 Volumes. V. VIII. Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press. London, William Heinemann LTD. MCMLXIII, გვ. 178-178; XVII. 64. 6; Diodorus of Sicily, გვ. 300-303; Arr. Anab. I. 17. 3; Arrian. History of Alexander and Indica. With an English Translation by P. A. Brunt in Two Volumes. I. Anabasis Alexandri. Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press. London. MCMLXXVI, გვ. 70-71; III. 16. 5; Arrian. History of Alexander and Indica, გვ. 274-276; Curt. III. 12. 6; V. 1. 44; V. 8. 12; Q. Curti Rufi. Historiarum Alexandri Magni Macedonis. Lipsiae. MDCCCXCIII; F. Justi. Iranisches Namenbuch. Hildesheim. 1963, გვ. 214; C. Toumanoff. Studies in the Christian Caucasian History, გვ. 72-73, 278-293; M. Boyce. History of Zoroastrianism. V. II. Leiden/Köln. 1982, გვ. 91-92; M. A. Дандамаев. Политическая история Ахеменидской державы. Москва. 1985, გვ. 79.

rānadata-დ უნდა ქცეულიყო, მაგრამ დაეუშვათ ნავარაუდები ფონეტიკური ცვლილებების შესაძლებლობა), ჩამომაკვლების, ასევე მირდატების მიერ, და სწორედ ეს უკანასკნელი ფორმა დროთა განმავლობაში ცვლის Mithrāna-ს.<sup>19</sup> ვასალიტეტის ნომინალური გაფორმების აქ დაშვებული შესაძლებლობა ხელოვნურ იერს ატარებს. მას არავითარი ისტორიული ანალოგია არ ეძებნება. აღნიშნული მოსაზრების წინააღმდეგ შესაძლოა სხვა პრეტენზიის გამოთქმაც. მაგ., სრულიად გაუგებარია თეზა აზოს ორმაგი ვასალიტეტის შესახებ (ამასთან დაკავშირებით უნდა აღვნიშნოთ, რომ მითრენის მიერ მეფის ტიტულის მიღება, ყოველ შემთხვევაში, ალექსანდრეს სიკვდილამდე მაინც, საეჭვოდ მიგვაჩნია, გამომდინარე პოლიტიკური კონიუნქტურიდან<sup>20</sup>) ან აზოს სახლის ერთდროულად ფარნავაზიანობა და ბაგრატიონობა, ერთი მხრივ, მეორე მხრივ კი, მისი წევრების მირდატებად წოდება და სხვ.

რაც შეეხება კ. თუმანოვის კომენტარს ჩვენთვის საინტერესო ცნობასთან დაკავშირებით, ის საკმაოდ აბსტრაქტირებულია კონკრეტული არგუმენტაციისგან, ბუნდოვანი და არარეალურია.<sup>21</sup> მისი აზრით, ხშირი აღრევები, რასაც ფსევდო მოვსესთან აქვს ადგილი, ერთი მხრივ, გუგარქის პიტიახშსა და იბერთა მეფეს, ხოლო, მეორე მხრივ, გუგარქის პიტიახშსა და პონტოელ მითრიდატეებს შორის (პომპეუსის წინააღმდეგ მებრძოლი მითრიდატე გუგარქის ბდეშად არის წარმოდგენილი, ის კი ღარიოსის სატრაპ მითრიდატეს ჩამომავალია!) განპირობებულია პირველი ორის მიჰრანიანობით<sup>22</sup> (აღრეფეოდალურ ხანაში), და მიჰრანიანთა გვარის ლეგენდარული მამამთავრის, მილადის<sup>23</sup>, სახის გენეზისით ერთ-ერთი არშაკიდი მითრიდატეს ბაზაზე.<sup>24</sup> საკმარისია აღინიშნოს, რომ თეზა მირიან III და ფეროზის კუთვნილების შესახებ მიჰრანიანთა საგვარეულოსადმი არ არის სწორი.<sup>25</sup>

ამგვარად, ხორენაცის ცნობის კომენტარების არც ერთი წარმოდგენილი ნიმუშთაგანი არ უნდა იქნას მიჩნეული დამაკმაყოფილებლად. შევეცდებით საკუთარი მოსაზრების ჩამოყალიბებას ამასთან დაკავშირებით.

<sup>19</sup> Mithra-სგან ნაწარმოებ სახელებზე იხ. F. Justi. Iranisches Namenbuch, გვ. 204, 207-214, 503, 522; Th. Reinach. Mithridate Eupator roi de Pont. Paris. 1890, გვ. 49, სქ. 2.

<sup>20</sup> შდრ.: C. Toumanoff. Studies in the Christian Caucasian History, გვ. 288-289.

<sup>21</sup> C. Toumanoff. Studies in the Christian Caucasian History, გვ. 186, 187 შენ. 175.

<sup>22</sup> Н. Адонц. Армения в эпоху Юстиниана, გვ. 439-440 შენ. 1.

<sup>23</sup> F. Justi. Iranisches Namenbuch, გვ. 209, 213, 355.

<sup>24</sup> ამასთან დაკავშირებით A. Christensen. L'Iran sous les Sassanides. Copenhagen. 1944, გვ. 104 შენ. 1.

<sup>25</sup> საქართველოს ისტორიის ნარკვევები. ტ. II. თბ. 1973, გვ. 59-62.

უპირველეს ყოვლისა, საჭიროდ მივიჩნევთ ყურადღების გამახვილებას თვით წყაროს ჩვენთვის საინტერესო ადგილებზე: 1. ალექსანდრე დარეჰის ნახარარ მიჰრდატს ივერიელთა გამგებლად ნიშნავს, 2. მეფე ვალარშაკმა ამ მიჰრდატის ჩამომავალთა მამასახლისის გუგარქის ბდეშხის სახელო უწყალობა, 3. ერთ-ერთი პიტიაწმთაგანია არტაშესის და ტიგრანეს თანამედროვე მიჰრდატი, პომპეუსს რომ ებრძვის, 4. მეფე არტაშესი, სარგებლობს რა არეულობით რომში, დალაშქრავს ორ ზღვას შუა მდებარე ხმელეთს (მცირე აზია) და საბერძნეთსაც შეუტევს, ზღვას ზომალდებით გაავსებს; ბოლოს ილუპება საკუთარ ჯარისკაცთა ამბოხის დროს; 5. მითრიდატეს ძე – მითრიდატე ტყვედ უვარდება რომაელებს (ხორენაცი. II. 8. 11-12. 14-18).<sup>26</sup> ამავე კატეგორიისაა სომხურ გეოგრაფიაში დაცული ერთი მეტად საინტერესო ადგილი არტაშესის მიერ ეგეიდის კუნძულების დაკავების, ამ მხარეში „სახელგანთქმული ციხე-დარბაზის“ გარემოცვის შესახებ.<sup>27</sup> რა შეიძლება ითქვას ამასთან დაკავშირებით? თ. მომზენი და თ. რეინაკი არტაშესის ლაშქრობის ხორენაციულ თხრობაში აშკარად ხედავენ მითრიდატული ომების ცალკეულ ელემენტებს. მართლაც, არტაშესის მიერ მცირე აზიის დალაშქვრა და საბერძნეთზე ჰეგემონიის დამყარება მითრიდატეს ძვ. წ. 88-87 წლების კამპანიის „რემინისცენციაა“, ზღვის გემებით გავსება შესაძლებელია მითრიდატეს საზღვაო არხეს, ევპატორის და კილიკიელების სამხედრო კავშირს შვეუთანასწორობით. რაც შეეხება ჯარისკაცთა ამბოხს, მას ადგილი ჰქონდა კაბერიასთან ბრძოლის დროს. მითრიდატე ხორენაცთან ფიგურირებს, მაგრამ როგორც არტაშესის (!) და ტიგრანეს თანამედროვე გუგარქის ბდეშხი! ზემოთ მოხსენიებულმა მკვლევარებმა სომხური ტრადიცია ამ კონკრეტული ასპექტით მხოლოდ ზოგადად შეაფასეს, როგორც საკმაოდ გაუგებარი და არასანდო, საკითხი სპეციალურად არ შეუსწავლიათ.<sup>28</sup> აღნიშნულ ცნობებს არტაშესის შესახებ ი. მანანდიანიც მითრიდატული ომების ასახვად მიიჩნევს, ოღონდ მათ წყაროდ სომხურ ზეპირ ტრადიციას განიხილავს, ძალაუწევრად გარკვეულწილად დამახინჯებულს ავტორის მიერ, რაც აბსურდია, ვინაიდან ნებისმიერი ეთნიკური ჯგუფის ისტორიული მეხსიერების ატრიბუტებია რეალიზმი და ეთნოკულტურული შემოსაზღვრულობა.<sup>29</sup> მაშ, აქ არაავტოხტო-

---

<sup>26</sup> მოვსეს ხორენაცი. სომხეთის ისტორია, გვ. 107, 111-112, 114-116.

<sup>27</sup> *Geographie de Moïse de Corène d'après Ptolemée. Texte Arménien traduit en Français par le P. Arsène Soukry, Mékhitariste. Venise. 1881, გვ. 21-22.*

<sup>28</sup> Т. Моммзен. История Рима. т. II. Москва. 1937, гв. 282-283 შენ. 1; Th. Reinach. *Mithridate Eupator roi de Pont*, гв. 453-455.

<sup>29</sup> Я. И. Манандян. Тигран II и Рим. Ереван. 1943, гв. 44-45, 68.

ნურ ლიტერატურულ წყაროებთან და ისტორიის ფალსიფიკაციასთან უნდა გვქონდეს საქმე, რაც ასე დამახასიათებელია განსახილველი ნაშრომისთვის. გ. ხალატიანცი არტაშესის შესახებ ფსევდო მოვსეს ხორენაცის თხრობის ერთ-ერთ წყაროდ და საფუძვლად სომხურ გეოგრაფიას მიიჩნევს.<sup>30</sup> მაგრამ შეუძლებელია ერთი და იმავე კატეგორიის ცდომილების ნიმუშთაგან აშკარად რაღაც თეორიული დასაბუთების შესატყვისი მშრალი თეზისის (ამ შემთხვევაში გეოგრაფიის შესატყვისი ნაწილი) მოწვევტა სუბსტრატისგან. ე.ი. მივიჩნევთ, რომ გეოგრაფია და ისტორია ერთ ავტორს განეკუთვნება.<sup>31</sup> ამასთან, კითვალისწინებთ რა პირველი მათგანის უცილობელ დათარიღებას – VI საუკუნის II ნახევარი-VII საუკუნის I ნახევარი<sup>32</sup>, ვთვლით, რომ სწორედ ეს მომენტი უნდა იქცეს ამოსავალ დებულებად ფსევდო მოვსეს ხორენაცის თხზულების ქრონოლოგიისათვის – აღნიშნული ჩარჩოები ფსევდო მოვსესთან გაპარული ზოგი ანაქრონიზმის საფუძველზე შესაძლოა დაკონკრეტდეს ჰერაკლეს ხანით; ხოლო სპეციალისტთა მიერ „სომხეთის ისტორიის“ რიგი შტრიხების უცილობლად უფრო მოგვიანო დროში ჩასმა კატეგორიულობით არ გამოირჩევა.<sup>33</sup> ის, რომ ავტორი კარგად არის ინფორმირებული პონტოს სამეფოს ისტორიის შესახებ, აშკარაა, თუმცა ამ ასპექტით კონკრეტული წერილობითი წყაროს დადგენა რთულია. II წიგნის წყაროდ დასახელებული იოსებ ფლავიუსის, სექსტუს იულიუს აფრიკანუსის, იპოლიტე რომაელის და ევსევი კესარიელის თხზულებებიდან გარკვეული ინფორმაცია პონტოს სამეფოზე მხოლოდ იოსებს და ევსევის გააჩნია<sup>34</sup>, მაგრამ ის ვერაფრით ვერ ფა-

<sup>30</sup> Г. Халатянц. Армянские Аршакиды в «Истории Армении» Моисея Хоренского, გვ. 46.

<sup>31</sup> იხ. მაგ., Geographie de Moïse de Corène d'après Ptolemée, შესავ. VI-VIII; Я. И. Манандян. Тигран II и Рим, გვ. 44-45; Moses Khorenats'i. ტომპსონის თარგმანი, გვ. 51-52.

<sup>32</sup> Moses Khorenats'i. ტომპსონის თარგმანი, გვ. 51-52.

<sup>33</sup> პირველი განცხადების საილუსტრაციოდ გამოდგება მაგ., ხორენაცი. III. 18. რაც შეეხება მეორეს, აღვნიშნავთ, რომ ბაგრატუნ-მამიკონიანების დაპირისპირებას უფრო ხანგრძლივი ისტორია აქვს. იხ. მაგ., История армянского народа, გვ. 91, შტრ.: C. Toumanoff. Studies in the Christian Caucasian History, გვ. 330-334. ხოლო ავტორის „საეკლესიო ინტერესები“ მაინცდამაინც გადაჭრით არ მიუთითებს VIII საუკუნეზე (VII (?) – თ. დ.). შტრ.: Moses Khorenats'i. ტომპსონის თარგმანი, გვ. 60.

<sup>34</sup> მართალია, აფრიკანუსის ნაშრომის მხოლოდ ფრაგმენტებმა მოაღწია ჩვენამდე, მაგრამ განსახილველი ტიპი გამოირჩევა პონტოს სამეფოს შესახებ რაიმე დეტალური ინფორმაციის აქ არსებობას. იხ. О. Неверов. Митридат Дионис. СГЭ (Сообщения Гос. Эрмитажа); Flav. Ios. Ant. Jud. XIII. 421; XIV. 53. 112-14; XVI. 18; Bell. Jud. I. 116, 138; Josephus. With an English Translation by H. St. J. Thackerary. In nine volumes. II. The Jewish War. London. W. Heinemann Ltd. Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press. MCMLVI, გვ. 54-57; Josephus. Works. V. VII. Jewish Antiquities – books XII-XIV. Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press. London. MCMLXI, გვ. 438-441, 474-475, 504-507; Josephus. Works. V. VIII, გვ. 214-215; Die Chronik des Eusebius aus dem Armenischen Übersetzt. Leipzig. 1911. Eusebius Werke. B. V, გვ. 118. აქ საუბარია სელევკ კალინიკეს და მითრიდატე II დაპირისპირებაზე.

რავს „სომხეთის ისტორიის“ მონაცემებს და არც I მითრიდატული ომის პე-  
რიპეტიებს ეხება. მაშ, სხვა ნაშრომია, ამასთან, ალბათ, არა რომელიმე ბი-  
ზანტიური ქრონიკათაგანი (მათგან პონტოს სამეფოს შესახებ ცნობა, ისიც  
სქემატური, მხოლოდ სინგელოზთანაა<sup>35</sup>). არც ქრონიკების ზოგადი ტიპო-  
ლოგია იძლევა საშუალებას ამ კატეგორიის ნაშრომებში დაუშვათ პონტოს  
ირგვლივ დეტალური ინფორმაციის არსებობის შესაძლებლობა. ხორენაცის  
წყაროდ მიჩნეული მალალა<sup>36</sup> მითრიდატული ომების მხოლოდ დასკვნით  
ეტაპს ეხება და არც ევპატორი ფიგურირებს სადმე.<sup>37</sup> რაც შეეხება კლასი-  
კურ მწერლობას, ხორენაცი ერთ-ერთ წყაროდ ფლეგონს (?) (II. 13) ასახე-  
ლებს. თუკი მისი თხზულება მართლაც ჰქონდა ხელთ, აქ საუბარია მხოლოდ  
ლუკულუსის კამპანიაზე.<sup>38</sup> სქოლირების სპეციფიური წესის გამო (ხშირად  
რეალური წყაროს მოუხსენიებლობა<sup>39</sup>) შესაძლებელი იყო ასეთად დიოდორეს  
(ხორენაცი. III. 1) მიჩნევა, მაგრამ მისი ინფორმაცია მაინც განსხვავებუ-  
ლია.<sup>40</sup> განსახილველ საკითხთან დაკავშირებით შესაძლებელია სხვა მოსაზ-  
რებების წამოყენებაც, მაგრამ თავს ვიკავებთ მათი თითქმის წმინდა ლოგიკუ-  
რი ტიპის, კონკრეტული არგუმენტაციის არარსებობის გამო. ე.ი. ზოგადად  
შეიძლება ითქვას, რომ ხორენაცს ხელთ ჰქონდა მითრიდატული ომების ის-  
ტორია, რომლის ცნობებსაც ის ამახინჯებს თავისი კარდინალური მიზნის  
საფუძველზე – განადიდოს საკუთარი ეთნოკულტურული წარსული. მაგრამ,

<sup>35</sup> Syncell. Corpus Scriptorum Historiae Byzantine. Bonn. 1829. T. I, 523, 5; 593, 7.

<sup>36</sup> Г. Халатянц. Армянские Аршакиды в «Истории Армении» Моисея Хоренского, გვ. 372-373.

<sup>37</sup> Malala. VIII. 211; IX. 223; Patrologia Graeca. Accurante J. P. Migne. Tomus 97. Brepols-Turnhout. Original edition published by J. P. Migne. Paris 1860. Reprinted by Brepols. Turnhout (Belgium). 1976.

<sup>38</sup> Phleg. Fr. 12; Fragmenta Historicorum Graecorum. III (C. Müller). Parigi. 1849, გვ. 606. საინტერესოა, რომ აქვეა ხაზგასმული მეკობრეთა სიძლიერე ეგეოსის ზღვაზე.

<sup>39</sup> Г. Халатянц. Армянские Аршакиды в «Истории Армении» Моисея Хоренского, გვ. 369.

<sup>40</sup> Diod. XIV. 31. 2; XV. 90. 2; XX. 111. 4; XXXVI. 15. 1; XXXVII. 2. 11; XXXVII. 2. 12; XXXVII. 26. 1; XXXVII. 27. 1; XXXVII. 28. 1; XXXVII. 29. 2; XXXVIII. 5. 1; XXXVIII-XXXIX. 6. 1; XXXVII. 22b. 1; XL. 4. 1; Diodorus of Sicily. Works. V. VI, გვ. 100-101; Diodorus of Sicily. With an English Translation by C. Bradford Welles. In 12 Volumes. V. VIII. Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press. London, William Heinemann Ltd. MCMLXIII, გვ. 86-89; Diodorus of Sicily. V. X, გვ. 440-441; Diodorus of Sicily. V. XII, გვ. 178-179; Diodorus of Sicily. V. XII, გვ. 192-195; Diodorus of Sicily. V. XII, გვ. 194-195; Diodorus of Sicily. V. XII, გვ. 230-231; Diodorus of Sicily. V. XII, გვ. 232-233; Diodorus of Sicily. V. XII, გვ. 234-235; Diodorus of Sicily. V. XII, გვ. 240-241; Diodorus of Sicily. V. XII, გვ. 246-249; Diodorus of Sicily. V. XII, გვ. 268-271; Diodorus of Sicily. V. XII, გვ. 286-287. დიოდორესთან 1) განსხვავებულად არის გადაწყვეტილი მითრიდატე კტისტის პრობლემა; 2) კაბერიასთან ბრძოლის მომენტი არ ასახულია, და სხვ.

როგორც შენიშნულია<sup>41</sup>, ფსევდო მოვსეს ზორენაცი ყოველთვის ეძებს საფუძვლებს ფალსიფიკაციის სფეროს ლოკალიზაციის, ამ შემთხვევაში პონტოს ისტორიის, და თვით კონკრეტული ფაქტობრივი მასალის დამახინჯებისთვის, თუმცა ამ მომენტებს ხაზს არ უსვამს. რა შეიძლება ითქვას კონკრეტულ შემთხვევასთან დაკავშირებით?

III საუკუნიდან დაწყებული, რიგ ობიექტურ მიზეზებს შედეგად მოჰყვა სომხური კულტურული ელემენტის დასავლური (და ზღვისკენ) მიგრაცია, რომლის პლაცდარმიც თავდაპირველად ძირითადად მცირე არმენია, შემდგომ, IV საუკუნიდან, ზოგადად დასავლეთ არმენია იყო. სომხური მოსახლეობა მასობრივად სახლდება ისტორიული პონტოს და კაპადოკიის ტერიტორიებზე. ყველაფერმა ამან ასახვა პოვა სხვადასხვა დროის ადმინისტრაციული რეორგანიზაციების ნომინალური სისტემაში. თეოდოსის დროს მცირე არმენიის ნაწილის, სებასტიის და სებასტოპოლისის ოლქების ნაერთს შესაბამისი დემოგრაფიული სიტუაციის გამო არმენია I ეწოდა; არმენია II კი ავტოხტონურ ტერიტორიებთან ერთად მელიტენა-კომანას მხარესაც მოიცავდა. ამ პროცესის შემდგომი ევოლუციური საფეხური აისახა იუსტინიანეს შესაბამის ნოველაში და თუკი I არმენიის – შიდა არმენია, ყოფილი I არმენიის მცირე ნაწილი, ტრაპეზუნტისა და კერასუნტის სანაპირო – გენეზისის ფაქტი არავითარ ეთნოსტრუქტურულ ცვლილებებთან არ არის დაკავშირებული ტრაპეზუნტ-კერასუნტის ოლქში, სულ სხვა ვითარებაა სებასტია-სებასტოპოლისის მხარეში, რისი ილუსტრაციაცაა პროვინცია არმენია II შემდეგი შემადგენლობით: სებასტია, სებასტოპოლისი, ზელა და კომანა. III არმენია ყოფილი II არმენიაა ცვლილებების გარეშე. ჰერაკლეს დროინდელმა თემა არმენიაკონმა კი მოიცვა ამისო-სინოპეს, ნეოკესარია-ამასიის მხარეები, ე.ი. პონტოს ბირთვი, აგრეთვე კესარია (მაზაკა)-ტიანას სექტორი – ძირითადი კაპადოკია.<sup>42</sup> ჯერ კიდევ ნ. ადონცმა გაამახვილა ყურადღება იუსტინიანეს ხანის სომხურ-პონტოურ-კაპადოკიური სინთეზის საფუძველზე გარკვეული მცდარი ისტორიული ტენდენციების წარმოშობის შესაძლებლობაზე, მიიჩნია რა ასეთად ზორენაცთან დაცული გადაცემა (I. 14) პონტო-კაპადოკიის უძველესი დროიდან სომხურ სამფლობელოებად არსებობის შესახებ.<sup>43</sup> ასეთ შემთხვევაში დამახინჯებანი უფრო სუბიექტურია, შესაძლოა განმეორებადიც და არა

<sup>41</sup> Г. Халатянц. Армянские Аршакиды в «Истории Армении» Моисея Хоренского.

<sup>42</sup> Н. Адонц. Армения в эпоху Юстиниана, гл. 68-74, 89, 172, 200-207; G. Ostrogorsky. History of the Byzantine State, гл. 86-88, 119, 184. იხ. დამატ. რუკა №1.

<sup>43</sup> Н. Адонц. Армения в эпоху Юстиниана, гл. 202-203.

მთელი ეთნიკური ჯგუფის შემოქმედების ნაყოფი. იუსტინიანეს ნომინალურ-ადმინისტრაციული სისტემა სწორედ ფსევდო მოვსეს უქმნიდა ცდუნებას ისტორიული პონტო და კაპადოკია არმენიისადმი დაქვემდებარებულ ტერიტორიებად წარმოესახა. საკუთრივ მცირე არმენიის ობიექტური ფენომენი ამ ადგილას მიჩქმალულია (შდრ.: I. 29). I, II, III არმენიები კი აღმოსავლეთიდან წარმართული ექსპანსია-მიგრაციის და თანდათანობითი არმენიზაციის შედეგად არის მიჩნეული (ხორენაცი. I. 14). მაგრამ პონტოს სამეფო საკმაოდ აქტიური იყო იმისათვის, რომ კარგად ასახულიყო კლასიკურ მწერლობაში. საჭირო იყო ამ კონკრეტული ეკონომიკურ-გეოგრაფიული რეგიონის „გაუცხოება“ საკუთარი საკანონმდებლო ხელისუფლებისაგან, და ყოველივე ამის დასაბუთება სხვადასხვა მონაცემზე დაყრდნობით. შედეგი ხორენაცის ფალსიფიკაციისა ასეთია: დარიოსის სატრაპ მითრიდატესგან მომდინარე დინასტია გუგარქში არის გადაყვანილი; მითრიდატე, არტაშესის და ტიგრანეს თანამედროვე, იბრძვის კაპადოკიასა და პონტოში ტიგრანეს უმაღლეს ხელისუფლებას დაქვემდებარებული, ვინაიდან ეს მხარეები სწორედ სომხეთის მეფეებისაგან აქვს სამმართველოდ მიღებული; ევპატორის საქმეები კი არტაშესს მიეწერება. ვთვლით, რომ ზემოთ განხილული ერთი კონკრეტული ასპექტი, მისი შემდგომი დაზუსტება დამატებით ლოგიკურ არგუმენტს იძლევა აღნიშნული თხზულების დათარიღებისათვის. ისტორიული პონტო, უპირველეს ყოვლისა, სინოპე-ამისო-ამასიის სამკუთხედი, რომლის მიმართ ტერმინ „არმენიის“ დიფუზიის გარეშე შეუძლებელი იქნებოდა ხორენაცისეული ექსპერიმენტი. ამგვარად, „სომხეთის ისტორია“ იწერებოდა თემა არმენიაკონის არსებობის სინქრონულად, ისიც მის დანაწევრებად. წინააღმდეგ შემთხვევაში, ვთქვათ მაჟაქზე, ხორენაცის პრეტენზია უსაფუძვლო იქნებოდა, ერთი მხრივ, მეორე მხრივ კი ავტორი მანიპულირებს არმენიებით და არა არმენიაკონით, რაც უნდა მიუთითებდეს თხზულების „პუბლიკაციაზე“ გატარებული რეფორმაციიდან არცთუ ისე დიდი ხნის დაცილებით – აღნიშნული სამხედრო-ადმინისტრაციული ერთეულის გენეზისთან დაკავშირებული ინფორმაცია გაიაზრება როგორც შესაბამისი ობიექტური რეალობისა, აქ მისტიფიკაცია შეუძლებელია, ე.ი. არმენიაკონის არსებობის ფაქტი აუცილებელია, მასზე ფორმალური დაყრდნობა – შეუძლებელი. სიზუსტისათვის მოვიშველიოთ გეოგრაფიის მონაცემები. 1. აქ ჰერაკლეს რეორგანიზაცია არ არის გათვალისწინებული (ნაშრომი იწერება ათიან წლებში, თემების ფორმირების პერიოდში), 2. ისიც ნათელია, რომ ხორენაცის მიერ ჯერ ისტორია შეითხზა. ხომ

არ არსებობს რაიმე კონტრარგუმენტი ასეთი დათარიღების საწინააღმდეგოდ? თითქოსდა თუმანოვთან ჩამოყალიბებული III პუნქტი.<sup>44</sup> მაგრამ თვით ხსენებული ავტორი სხვაგან Comes Armeniae-ს ინსტიტუტის დაწესებას სწორედ IV საუკუნის მიწურულით ვარაუდობს.<sup>45</sup> „ნახარათა წინამძღვრობის“ (ხორენაცი. III. 46) ჩამოყალიბებისთვის კი სატრაპიების მასშტაბით ყველა პირობა სწორედ IV-V საუკუნეებში არსებობდა (?). ამრიგად, ვვარაუდობთ, რომ ხორენაცის თხზულება გასრულდა VII საუკუნის ათიან წლებში; ათიანი წლებივე მოხმარდა გეოგრაფიის შექმნას.

ხორენაცის „პონტოური“ ქიშკრის სხვა საფუძველია ევპატორს და ტიგრანეს შორის რეალური, წერილობითი წყაროებით დადასტურებული პოლიტიკური ალიანსი, სადაც ერთ-ერთ მათგანს ავტორი საკანონმდებლო რეგალიას ართმევს.

საყურადღებოა კიდევ ერთი მომენტი – ხორენაცის ყველაზე საინტერესო კონცეფციათაგანია, უფრო სწორედ, ეს იდეა მასთან სრული სახით არის ჩამოყალიბებული, თეზა არმენია-ირანის პოლიტიკური „უნიის“, „ორი ტახტის“ შესახებ ირანული პრიმატის პირობებში.<sup>46</sup> აღნიშნული პოლიტიკური კონიუნქტურა დროის ხანგრძლივ პერიოდს შეესაბამება. თეორიის საფუძველები ასეთი სახით გვესახება: 1. არშაკიდები სომხეთშიც და ირანშიც, 2. დროის გარკვეულ ეტაპებზე პართიის პოლიტიკური გავლენა არმენიაზე, 3. I-II საუკუნეებში სომხეთის ტრადიციული პროპართული სიმპათიები და ორიენტაცია, 4. ზეპირგადაცემაში დაშვებული ანაქრონიზმები – არმენიის ტერიტორიაზე არშაკიდთა ზეობის დაძველების ტენდენციები. იდეის თავდაპირველი ფორმა ანონიმთან არის დაცული. ხორენაცი უფრო შორს მიდის. არშაკიდული დინასტიის შედარებით მოკრძალებული მისწრაფებანი აქემენიანთა საგარეო-პოლიტიკური ტენდენციებით შეცვალა (ამის ჩანასახები ანონიმთანაც არის. ხორენაცთან ხდება მისი აბსოლუტიზაცია), განიხილა რა ირანის პოლიტიკური ევოლუციის ეს ორი თვისებრივად განსხვავებული საფეხური ტიპოლოგიურად იდენტურად; ეს კი მთავარია. მასზე დაყრდნობით აქემენიანთა დასავლურ ექსპანსიონისტურ მისწრაფებათა რეალიზაცია სომხების კომპეტენციად არის გამოცხადებული. მაგ., არტაშესის სახის გენეზისში ნაწილობ-

<sup>44</sup> C. Toumanoff. Studies in the Christian Caucasian History, გვ. 330-334.

<sup>45</sup> The Cambridge Medieval History. IV. Part I, გვ. 598.

<sup>46</sup> История епископа Себеоса. Перевод с IV исправленного армянского издания Ст. Малхасянц. Ереван. 1939, გვ. 16-17; შეად. ხორენაცი. I. 8; I. 31; II. 11; II. 19. მათ დამოკიდებულებაზე ქვემოთ გვექნება საუბარი.

რევ ხორენაცთან მონაწილეობს სამი პოლიტიკური მოღვაწე – კიროსი<sup>47</sup>, ქსერქსე (საერთოდ, შეიძლება ითქვას, რომ გეოგრაფიის „რემინისცენციაც“ თავის საფუძველს ქსერქსეს ბერძნული ლაშქრობიდან იღებს, მაგრამ ფრაზა „ჯერ აზიაში არ შეეღწია, რომ დაიქუხა ატიკის სიმაგრეში“ (II. 13) – ეს აშკარად ევპატორის ატრიბუტია, ხოლო გეოგრაფიის „მშვენიერი ციხესიმაგრის“ კავშირი ამ უკანასკნელთან აშკარაა) და ევპატორი, რომლის კარდინალური საგარეო-პოლიტიკური კურსიც ასევე დასავლეთისკენ არის მიმართული.

აღნიშნულმა სამმა საფუძველმა მოხაზა ხორენაცის ფალსიფიკაციის სფერო და ძირითადი მიმართულება, ხოლო მისი რეალიზაციისათვის საჭირო კონკრეტული არგუმენტაცია ასეთი სახით წარმოგვიდგება: 1. ი. მარკვარტმა ყურადღება გაამახვილა ფს. კალისტენეს ალექსანდრეს რომანის სომხური ვერსიის ერთ ადგილზე<sup>48</sup> – დარიოს III სატრაპი წერილით ამცნობს მბრძნებელს კონკრეტულ ფაქტს: საუბარია დიდ მარცხზე, ვინმე **კოსარეს** დაჭრაზე და მის წასვლაზე **თავის კარავში**. ამ ამბებთან დაკავშირებით იხსენიება მიჰრდატიც.<sup>49</sup> ფრაზის, „**თავის კარავში**“, ფონეტიკური მსგავსება ქართლის სომხურ ნომინალთან, ხოლო კოსარეს გუგარქის ეპონიმ გუშართან<sup>50</sup> ავტორს საშუალებას აძლევს მიჰრდატი პოლიტიკურ ასპექტში ქართლის ეთნოკულტურულ სამყაროს დაუკავშიროს. ხორენაცთან გუშარს და მის შთამომავალს მეფე ვალარშაკმა გუგარქის საპიტიანშოს ნაწილები უბოძა საგამგებლოდ, სხვა მხარეებს კი დარეჰის სატრაპ მიჰრდატის მემკვიდრეები მიიღებენ (ხორენაცი. II. 8). მათი წინაპარი ფს. კალისტენეს მიჰრდატის და კიუსის მმართველის შერწყმის შედეგად არის მიღებული. ავტორისთვის ცნობილია და გათვალისწინებულია საკუთარი მიზნებისათვის ქართული საისტორიო ტრადიცია ალექსანდრეს მიერ ქვეყნისთვის მმართველის დანიშვნის შესახებ, მის თხზულებაში ეს პიროვნება დარეჰის ნახარარი მიჰრდატია. რატომ განაკუთვნებს მის ჩამომავლებს ხორენაცი მაინცდამაინც გუგარქს?! სწორედ იმიტომ, რომ პოლიტიკურად და სოციალურად ქართლთან დაკავშირებული და, ამასთან, სომხურ პონტო-კაპადოკიაში მოქმედი მითრიდატიდები შესაძლებელია მხოლოდ და მხოლოდ არმენიის მეფისადმი დაქვემდებარებული ქართული ტერიტორიების ნახარარები, ე.ი. გუგარქის ბდეშხები ყოფილიყვნენ.

<sup>47</sup> იხ. Г. Халатянц. Армянские Аршакиды в «Истории Армении» Моисея Хоренского, გვ. 46.

<sup>48</sup> J. Markwart. Die Genealogie der Bagratiden. Caucasica. Fasc. 6, 2 Teil. Leipzig. 1930, გვ. 74-75.

<sup>49</sup> The Romance of Alexander the Great by Pseudo-Callisthenes. Translated from the Armenian Version with an Introduction by A. M. Wolohojian. N. York. 1969, გვ. 91 (თავი 168).

<sup>50</sup> მოგვსეს ხორენაცი. სომხეთის ისტორია, გვ. 263, შენ. 43; დ. მუსხელიშვილი. საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები. ნაწ. I. თბ. 1977, გვ. 147.

2. ამ კუთხით საინტერესოა კიდევ ერთი მომენტი. იოსებ ფლავიუსთან ფიგურირებს ტიგრანეს თანამედროვე მითრიდატე, რომელსაც ლუკულუსი მისდევს და ისიც **იბერებთან**<sup>51</sup> უკუიქცევა.<sup>52</sup>

ზემოთ ყურადღება გამახვილდა ზორენაცის ერთი კონკრეტული ფალსიფიკაციის<sup>53</sup> მხოლოდ ძირითად ასპექტებზე. აღნიშნულ საკითხთან დაკავშირებულია ასევე თუნდაც მცირე არმენიის პონტოს სამეფოს შემადგენლობაში ყოფნის ფაქტი ძვ. წ. II-I საუკუნეებში, კაპადოკიის ხშირი ოკუპაცია ევპატორის მიერ, არიარატიდების შესახებ კლასიკური მწერლობის სქემატური ინფორმაცია, ევსევოსთან მითრიდატეს (მითრიდატე II) მოხსენიების შემთხვევა კაპადოკიასთან მიმართებაში და სხვ. აგრეთვე საინტერესოა, რომ სებოსის თხზულებასთან ერთად მოღწეულ „ადრეულ ისტორიასაც“<sup>54</sup> მსგავსი ტენდენციები ახასიათებს.<sup>55</sup> ხაზი უნდა გაესვას ზოგადი სტიმულების კატეგორიასაც – ფსევდო მოვსესის დროისთვის სომხეთის უძველესი ისტორიის შესახებ ცოდნა ან ზეპირგადაცემების, ან კიდევ მათ საფუძველზე შექმნილი აპოკრიფული „ადრეული ისტორიის“ დონეზე არსებობდა, რაც ავტორს იმპროვიზა-

<sup>51</sup> შდრ.: მაგ. Plut. Lucull. 19; App. Mithr. 82. უკვე a priori შესაძლოა დავუშვათ, რომ მითრიდატე გაიქცა ტიგრანესადმი დაქვემდებარებულ იბერებთან. ტალავრას ლოკალიზაცია კი პარიადრეს განშტოებაზე საფუძველს გვაძლევს ვივარაუდოთ ევპატორის გადასვლა სომხურ სპერში. ტალავრასთან დაკავშირებით იხ. Th. Reinach. L'histoire par les monnaies. Paris. 1902, გვ. 140-142.

<sup>52</sup> Flav. Ios. Ant. Jud. XIII. 421; Josephus. Works. V. VII. Jewish Antiquities – books XII-XIV, გვ. 438-441. ზოგ სპეციალისტს არ შეყავს „არქეოლოგია“ ზორენაცის წყაროთა წრეში. იხ. Moses Khorenats'i. ტომპსონის თარგმანი, გვ. 25-28. მაგრამ Ant. Jud. XI. 184-ის გარეშე შეუძლებელი იქნებოდა არტაშესის და კიროსის ზორენაცისეული სინთეზი. იხ. Г. Халатянц. Армянские Аршакиды в «Истории Армении» Моисея Хоренского, გვ. 46; Josephus. With an English Translation by R. Marcus. V. VI. Jewish Antiquities. Books IX-XI. London. Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press. MCMLXVI, გვ. 402 შენ. 2, გვ. 403 შენ. C. მეტად საინტერესოა აგრეთვე Ant. Jud. XI. 11 (გვ. 318-319) კიროსის განდამცველის, **მითრიდატეს** შესახებ.

<sup>53</sup> რაც შეეხება საკუთრივ პონტოს, სომხები მას თურმე არამის დროს იმორჩილებენ (I. 14). ვალარმაკი ხელმეორედ ლაშქრობს აქ (II. 4). სამხედრო ძალის გამოყენება უხდება არშაკს (II. 9) და არტაშესს. მიპრდატი კაპადოკია-პონტოს სომეხთა სახელით იცავს. მაჟას (მაზაკა) არმენია რომაელებს დაუთმობს (II. 18).

<sup>54</sup> იხ. Г. Халатянц. Армянские Аршакиды в «Истории Армении» Моисея Хоренского, შესავ. VII; История епископа Себеоса. Перевод с IV исправленного армянского издания Ст. Малхасянц, გვ. 132-135, შენ. 3, გვ. 141-142, შენ. 2; Moses Khorenats'i. ტომპსონის თარგმანი, გვ. 52-55. ვიზიარებთ ნ. აღონცის და გ. ხალატიანცის მოსაზრებას, მაგრამ ანონიმის მიერ შესრულებული რედაქციის არაუადრეს VII საუკუნით დათარიღების ვერავითარ აუცილებლობას ვერ ვხედავთ.

<sup>55</sup> История епископа Себеоса. Перевод с IV исправленного армянского издания Ст. Малхасянц, გვ. 16-17. კაპადოკიასთან მიმართებაში, თუნდაც ეს მომენტი კიდევ ერთი არგუმენტთანაა, რომლის საფუძველზეც ვერავითარ შემთხვევაში I და II თავებს ზორენაცს ვერ მივაკუთვნებთ.

ციის საშუალებას აძლევდა. ვინაიდან მცირე და დიდი არმენიების სოციალურ-პოლიტიკური ევოლუცია დამოუკიდებელი პროცესი იყო, აღმოსავლეთ სომხების ისტორიული მეხსიერება პირველი გაერთიანების პოლიტიკური ისტორიის პერიპეტეებს მხოლოდ და მხოლოდ მინიმალური მოცულობით შეიცავდა. აქაც მსჯელობის ბევრი თავისუფლების პერსპექტივები არსებობდა.

ამგვარად, ინფორმაცია ალექსანდრეს მიერ ივერიელთა გამგებლად დარეჰის ნახარარ მიჰრდატის დანიშვნის შესახებ თვით ფს. მოვსეს ხორენაცის მიერ არის შეთხზული გარკვეული მოსაზრებების გამო და არ მომდინარეობს ზეპირგადაცემებიდან. პონტოს სამეფოს აქტიურობა რეგიონში ასე ადრეული პერიოდისთვის ლოგიკურად გამორიცხულია და არც რაიმე კონკრეტული არგუმენტი არსებობს ამასთან დაკავშირებით. მაშ, რა უნდა ვიგულისხმოთ „საბერძნეთის“ ქვეშ, რომელიც ასურასტანს უპირისპირდება ქართლის საკითხში; რომელი სამეფო გზავნის თავის სამხედრო ძალებს ეშერას დასახმარებლად? ამასთან დაკავშირებით შესაძლებელია მხოლოდ და მხოლოდ ზოგადი მოსაზრების გამოთქმა.

აზო-ფარნავაზის კონფრონტაციის მიახლოებითი თარიღი ალექსანდრეს ზეობასთან მისი ქრონოლოგიური სიახლოვით, ერთი მხრივ, ხოლო მეორე მხრივ, „ასურასტანის მეფე ანტიოქოსის“ „საბერძნეთთან“ სინქრონული კონფლიქტის ფაქტით დგინდება. აღნიშნული მონაცემები აშკარად დიაღოზების ხანაზე მიუთითებს. ხოლო თვით „ანტიოქოსის“ დაკავშირება ასურასტანთან და მისდამი მორჩილი სომეხი ერისთავების არსებობა იფსოსთან ბრძოლის შემდგომი პერიოდით აკონკრეტებს ჩვენთვის საინტერესო საკითხს.<sup>56</sup> გამომდინარე საერთო პოლიტიკური კონიუნქტურიდან, ერთადერთი, ვისაც ამ დროისათვის შესაძლებელია ჰქონოდა პრეტენზია ჰეგემონიაზე მთელი შავიზღვისპირეთის მასშტაბით, თრაკიის მეფე ლისიმაქე იყო (და ის აღნიშნული იდეის მატარებელი პირველი მონარქია, მის პოლიტიკურ მემკვიდრეებად ამ ასპექტში ფარნაკე I და მითრიდატე VI წარმოგვიდგებიან). თრაკიის პოლიტიკური ევოლუცია სპეციფიური სოციალურ-ეკონომიკური და ეთნოკულტურული სიტუაციის გამო ინტეგრაციის და სოციალური კონტრაქტების პროცესის აბსოლუტიზაციას გამორიცხავდა. აღნიშნულ ეკონომიკურ-გეოგრაფიულ რეგიონში ლისიმაქეს მიერ მიღწეული წარმატებებიც კი გარეგნული, დროებითი და არამყარი იყო. ასეთი არასტაბილური ბაზისის პირობებში უფ-

<sup>56</sup> И. Г. Дройзен. История эллинизма. т. II. История диодохов. Москва. 1893, гл. 311-312; С. Toumanoff. Studies in the Christian Caucasian History, гл. 73; История армянского народа. Ч. I, гл. 32.

რო დიდი პერსპექტივების დასახვა აბსურდი იქნებოდა. ლისიმაქეს პოლიტიკური აქტივობაც ძირითადად საკუთარი სამეფოთი იყო შემოსაზღვრული. ძალების დაზოგვით შექმნილმა აკუმულაციამ შესაძლებლობა მისცა მას, ესარგებლა ხელსაყრელი პოლიტიკური სიტუაციით (ძვ. წ. 302/301 წწ.) და აზიაში განემტკიცებინა საკუთარი პოზიციები. მისი გავლენის სფეროში ამ დროს ჰერაკლეს ექცევა, რაც აღმოსავლეთ შავი ზღვისპირეთისთვის მეტად ნიშანდობლივი მომენტი უნდა ყოფილიყო. რენტაბელური სოციალური პოლიტიკის წარმოებისთვის აზიაში, კონკრეტულად, პროპონტიდა ბერძნული ქალაქებით, ჰელესპონტის ფრიგია, ეგეოსის ზღვის სანაპიროს პოლისები, ბითინია, ლიდია, დიდი ფრიგიის ნაწილი, პისიდია, კიდევ უფრო არახელსაყრელი პირობები არსებობდა. ფაქტობრივად, ლისიმაქეს სამეფო, მიუხედავად ექსტერიერული ბრწყინვალეობისა, არსებობის ყოველგვარ ეკონომიკურ იდეას მოკლებული კონგლომერატი იყო, თუმცა ძლიერი ფინანსურად, რიგი ობიექტური და სუბიექტური მომენტებით განპირობებული, რომლის საფუძველზეც მძლავრი პროფესიული არმიები იქმნებოდა, მეფის რეალური საყრდენი და, ამავე დროს, სოციალური კონტრაქტის სუსტად განვითარების პირობებში, ხშირად არასანდოც. ერთი სიტყვით, თრაკიის მეფე, ერთდროულად ძლიერიც და სუსტიც, 301 წლის შემდგომ პირველი კატეგორიის დიადოხად იქცა – რაციონალური დიპლომატიური კურსის პირობებში, რაც გამორიცხავდა პოლიტიკურ იზოლაციას, მისი სტრატეგიული პოტენციალი დიდი იყო. ეს განსაკუთრებით შეეხება ძვ. წ. III საუკუნის დასაწყისს. 291 წლისათვის კი ლისიმაქე განადგურებული, ძლიერი ოპოზიციების წინაშე მდგარი მონარქია. ჰერაკლეს ამ დროს წყვეტს მასთან ურთიერთობას. მაგრამ ყოველივე ეს დროებითია. ძვ. წ. 288 წლისათვის ბრწყინვალედ სარგებლობს დემეტრიოს პოლიორკეტის რიგი სერიოზული შეცდომებით, ეწევა რა წარმატებულ ინტერიგებს პიროსის წინააღმდეგ, ის პირველად თავის ზეობაში მოიპოვებს რეალურ სუბსტრატს, მაკედონიის ტახტს. მასზე დაყრდნობით ლისიმაქე იწყებს სხვადასხვა ექსპანსიის განხორციელებას. ექსპანსიის ერთ-ერთი ობიექტთაგანი ჰერაკლეა გახდა. მისი სტატუსი ამ ეტაპზე განსაკუთრებულია. რიგი კარდინალური შინაგანი მიზეზებიდან გამომდინარე, მაკედონიის გარეთ მდებარე არც ერთი დომენის შენარჩუნების არავითარი რეალური შანსი არ არსებობდა. საკმარისი გახდა გარედან ჩარევა, რომ სელევკის მარში მცირე აზიაში ტრიუმფალურ სვლას დამსგავსებოდა. ლისიმაქე შეცდომას უშვებს – ის მაკედონიაში არ ჩაიკეტა.<sup>57</sup>

<sup>57</sup> И. Г. Дройзен. История эллинизма. Т. II. История диодохов.

ჩვენ გამოვდივართ იქიდან, რომ აუცილებლად ერთი და იგივე ძალა ერევა კოლხეთისა და იბერიის საქმეებში. სპეციალურ ლიტერატურაშიაც ასეთი პრინციპია დაცული, ოღონდ შეცდომით პონტოს სამეფოზე არჩევანი შეჩერებული.<sup>58</sup>

დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე პოლისური სისტემის კრიზისი კულმინაციას აღწევს ძვ. წ. IV-III საუკუნეებში და ბერძნული ქალაქებიც საგარეო დაზმარების წყალობით ცდილობენ საკუთარი კვაზი-ავტონომიის შენარჩუნებას. როდის შეიძლება მომხდარიყო ყოველივე ეს? უსათუოდ ძვ. წ. 301 წლის შემდგომ. სწორედ აქედან მოყოლებული, ლისიმაქე განსაკუთრებით ძლიერია. კონკრეტული რეგიონის საქმეებში მისი უშუალო ჩარევის ზედა ქრონოლოგიური ზღვარიც თითქოს ამკარაა. ქართული საისტორიო ტრადიციის მიხედვით, აზოს დამარცხების შემდგომ ფარნავაზმა ეგრისზეც განავრცო ჰეგემონია<sup>59</sup>, ხოლო ქვეყანა „ეგრის წყალს ქვემოთ დარჩა ბერძენთა, რამეთუ მკ ღრთა მის ადგილისათა არა ინებეს განდგომა ბერძენთა“. ე.ი მათი მხარდამჭერი მეტროპოლისი ჯერ კიდევ არ დაცემულა, ლისიმაქე ცოცხალია. სელევკ I აქტიური დაინტერესება ქართლის საქმეებით კი 80-იანი წლების მიწურულით უნდა დათარიღდეს, როდესაც მოხდა განხეთქილება ორ მეფეს შორის. ვთვლით, რომ ერთ-ერთი მიზეზი სწორედ აღნიშნული რეგიონის საკითხი იყო.

ალექსანდრეს ლაშქრობამ ინდოეთთან მეტად ხელსაყრელი ვაჭრობის პერსპექტივები მოხაზა. ინდოეთისკენ მიმავალი საქარავნო გზები ირანზე გადიოდა და სელევკის კონტროლს ექვემდებარებოდა, საზღვაო გზის ათვისება კი ეგვიპტეს მიანიჭებდა დიდ უპირატესობას. ამავე დროს სელევკი ცდილობდა უფრო იაფი სამდინარო მაგისტრალის ექსპლოატაციაში ჩაყენებას, მისი კომერციული შესაძლებლობების შესწავლას. გზა დაიწყებოდა ქალაქ ფაზისთან და შემდეგი ძირითადი ეტაპებისგან იქნებოდა შედგენილი: მდინარე ფაზისი (რიონ-ყვირილას მაგისტრალი), მტკვარი, კასპიის ზღვა, მდ. ოქსი (ამუ-დარია), მდ. ბაქტრა. ამასთან, „ტრანსკავკასიური“ მაგისტრალი ინდოეთისკენ ლისიმაქესთვის ერთადერთი საშუალება იყო პირდაპირი კავშირი დაემყარებინა ამ ქვეყანასთან და მიეღო ის დამატებითი შემოსავალი, რაც ასე აუცილებელი იყო მისი პერმანენტულად მერყევი პოზიციების პირობებში. იყენებს რა

---

<sup>58</sup> განსხვავებული მოსაზრება აქვს გამოთქმული მხოლოდ ი. გაგოშიძეს, რომელსაც ჩვენ ძირითადად ვიზიარებთ. იხ. Ю. М. Гагошидзе. Самадло. Тб. 1979, გვ. 97-99. თუმცა მსჯელობას რიგი კომპონენტებისა აკლია.

<sup>59</sup> ქართლის ცხოვრება. ტ. I, გვ. 24.

ჰერაკლეს (პონტოელი მეფეები შემდგომ სინოპეს და ამისოს ეყრდნობიან) ეკონომიკურ მიმართებებს აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის ქალაქებთან<sup>60</sup>, რომლებსაც სკეპტუხები ავიწროებენ, ის საკუთარი პოლიტიკის არეალში მოაქცევს მათ. თრაკიის მეფე მხარს უჭერს პოლისების ბრძოლას კოლხების წინააღმდეგ და ამით ხელთ იგდებს გზის საწყის მონაკვეთს. სურს რა ჰეგემონიის განვრცობა უფრო ღრმად ჰინტერლანდში, ის თავის კლიენტად არიან-ქართლის გამგებელს აზოს შეარჩევს და მას შიდა ქართლის უფლად გახდის. თავდაპირველად სწორედ „საბერძნეთი“ – **ბალკანეთის და მცირე აზიის** მომცველი პოლიტიკური ერთეული აქტიურობს აქ.<sup>61</sup> ქართლის სამეფოს თანადროული დიფუზია ჰერეთის და ეგრისის მიმართულებით<sup>62</sup> სწორედ ლისიმაქეს მიერ იყო ინსპირირებული. ამასთან დაკავშირებით მეტად სიმბოლმატურია ფარნავაზის აღიანსი კოლხეთის პოლიტიკურ ძალებთან. შემდგომი წინსვლა უკვე დიპლომატიური ხერხებით უნდა განხორციელებულიყო.

„ტრანსკავკასიური“ გზის ექსპლოატაციის რეგალია რიგი შავიზღვისპირა მონარქიების (მათ შორის პონტოს) საგარეო პოლიტიკის აქტუალურ საკითხად იქცა.

<sup>60</sup> იხ. მაგ., ო. ლორთქიფანიძე. ანტიკური სამყარო და ძველი კოლხეთი. თბ. 1966, გვ. 124-129; ო. დ. ლორდკიპანიძე. Наследие древней Грузии. Тб. 1989, გვ. 280; მ. ინაძე. ეშერის ბერძნული წარწერის გაგებისათვის. „მნათობი“. 1988 №1, გვ. 149-150.

<sup>61</sup> ქართლის ცხოვრება. ტ. I, გვ. 20.

<sup>62</sup> ქართლის ცხოვრება. ტ. I, გვ. 19.

*Tedo Dundua*

Professor

Ivane Javakhishvili Tbilisi State University, Georgia

## **ABOUT THE NOTE OF MOSES KHORENATS'I (CHRONOLOGY OF IBERO-PONTIC POLITICAL RELATIONS)**

### Summary

Very strange dynasty appears in “History of the Armenians” written by Pseudo-Moses Khorenats'i. 1) Alexander appoints Dareh's (Darius) nakharar (satrap) Mihrdat (Mithridates) to rule over the Iberians (Georgians); 2) king Valarshak allotted vitaxate of Gugark (Gogarene) to head of Mihrdat's descendants; 3) Mihrdat, one of the pitiaxes, a contemporary of Artashes and Tigranes (Armenian kings), fights Pompejus to defend Pontus in the name of the Armenians; 4) taking advantage of chaos in Rome, Artashes attacks land between two seas (Asia Minor) and also Greece, with a large number of the ships; at last, he is killed by his own soldiers; 5) son of Mihrdat, named after his father, is captured by the Romans.

Quite similar information is preserved in “Armenian Geography”. Here Artashes conquers the Greek islands in Aegean Sea, besieges the “famous castle”.

The Pontic dynasty of Mithridatids is presented in Pseudo-Moses' work, but ascribed to Georgian speaking Armenian province of Gugark (Gogarene). Why? To prescribe all the deeds of Mithridates VI Eupator to his ally Tigranes and also to king Artashes. How? Perhaps, seeing a formation of the theme Armeniakon in the early years of Heraclius rule, including also Pontus, why not to declare Pontus as subjugated to Armenia land in the past times?! Of course, there is no mention of Armeniakon in the narrative, as if the story passed on by mouth.

Then, what was to be done with the Pontic royal dynasty? Keeping in mind that, for example, according to Josephus, Mithridates, a contemporary of Tigranes, defeated by Lucullus, fled to the Iberians, Pseudo-Moses transferred the whole dynasty into southern Georgian domains by that time subjugated to the Armenians. There the dynasty received new function as a fiction, that of pitiaxes of Gugark. They were ordered to defend Armenian Pontus from the

Romans. And all the grand expeditions towards the West were headed by the Armenian kings.

For the same tendencies in “Armenian Geography” it could be also written by Pseudo-Moses in the 10s of the 7<sup>th</sup> c.

Those scholars who think Moses to rely on some oral tradition are quite sure about kingdom of Pontus to intervent into Kartli/Iberia affairs as early as in the beginning of the 3<sup>rd</sup> c. B.C.

Those scholars who think about the notes of Pseudo-Moses to be merely a fiction name Lysimachus in the same context. He assisted Azo, a pretender to Iberian throne. Next pretender, Pharnavaz, was assisted by Seleucus, and he was victorious.